

БЪЛГАРСКАТА СЛУЖЕБНА ДУМА *ДЕ* И НЕЙНИТЕ УКРАИНСКИ СЪОТВЕТСТВИЯ

Иван Держански^а, Олена Сирук^б

Институт по математика и информатика,
Българска академия на науките^{а,б}

iad58g@gmail.com^а, olebosi@gmail.com^б

Резюме. В съвременния български език има две думи *де* – редуцирана форма на въпросително наречие и прагматична частица с предполагаем глаголен произход. В това изследване се разглежда процесът на сближаването им, както и отношението между частицата *де* и родствениите частици в други славянски езици. Въз основа на материал от паралелен корпус се изучават съответствията на отделните употреби на бълг. *де* в украински език.

Ключови думи: български език; наречие; паралелен корпус; частица; украински език

1. Българските *де*

„Речник на българския език” (РБЕ / RBE) съдържа четири статии със заглавна дума *де* – наречието (и наречие съюз, и относително местоимение съюз) **ДЕ**¹, съюза **ДЕ**² и частиците **ДЕ**³ и **ДЕ**⁴. Трите първи *де* имат обща етимология – те произлизат от въпросителното наречие *къде* след изпадане на *ъ*, а след това и на *ъ < љ* (БЕР / BER 1971: 328, s.v. **де**¹). За четвъртото *де* се смята, че то, както и омонимичното диалектно междуметие за подкарване на добитък (БЕР / BER 1971: 328, s.v. **де**²), нерегистрирано в РБЕ, произлиза от повелителна форма на твърде многозначен глагол: „частица за подканване в изрази като *ела де, кажи де*, за потвърждаване, напр. *тъй де, нали де, право де*, за съмнение, напр. *хайде де* и др. – Словен. *de, dei (dej da vzdigniti* ‘повдигни го’), рус. *де*, укр. *ди*, стпол. *dzie* ‘каза, рече’. – От по-старо *дей* (вж.¹), стб. *деши* от *дѣти, дѣяти* ‘говоря’. [...] – Вж. *дѣя* ‘върша’” (БЕР / BER 1971: 328, s.v. **де**³).

Възниква въпросът какво се разбира под „укр. *ди*”. Такава украинска дума не е известна. В съвременния украински език няма също и *де* или *ди* със значения, подобни на бълг. *де* (РБЕ. **ДЕ**⁴, БЕР. **де**³). В многотомния академичен тълковен речник на украинския език има две статии със заглавна дума *де*: (1) въпросително наречие за място и съюзна дума ‘къде(то)’ и (2) частица със значение на отрицание, аналогична на бълг. *къде* в *къде ти!* и в още няколко (полу)устойчиви изрази, но безспорно произлизаща от същото наречие за място (СУМ / SUM 1971: 227).

Другояче изглеждат нещата на диалектно и историческо равнище. Лексема, етимологично отговаряща на бълг. *де* (РБЕ. **ДЕ**⁴, БЕР. **де**³), е фиксирана като диалектна в етимологичния речник (ЕСУМ / ESUM 1985: 81). Това е *ди* ‘а именно, всъщност, така че’ със староеврейски съответствия *дѣ* (XVIII в.) с аналогично значение, *дей* ‘вика, каза, кай’ (1433),² *дий* ‘същото’ (XVII в.). Частицата *ди* е характеризирана като алегроформа и се извежда от **deje(ть)* ‘казва’ (3 л. ед. ч. от **dēti* ‘правя; слагам’, откъдето и украинските глаголи *dimu/divamu* ‘дяна/дявам; изразходвам’, *dijati* ‘правя’. Значението ‘казвам’ на **dēti* е възникнало въз основа на изрази **dēti ime* ‘давам (букв. правя, слагам) име’.³

¹ *Дей* е „междуметие за подвикване или обръщение“, отнасящо се към *де*, както *брей* към *бре* (БЕР / BER 1971: 334).

² Това значение е характерно и за *де* в руския език, но и там тази частица по-скоро преминава към остарелите, стилистично маркирани думи, отстъпвайки мястото си на частиците *дескать* и *мол*.

³ ЕСУМ дава тук и паралели с други славянски езици (старополски, български, словенски и старобългарски), но тази част от текста се нуждае от допълнително изследване, понеже съдържа неточности, особено по отношение на българския език, чието *де* е изтъквано чрез препратката „същото“, което от една страна ни води към *мовляв*, а от друга – противоречи на ремарката „частица, употребявана в изрази от типа на *ела де, кажи де*“. Впрочем по въпроса за славянските съответствия на *де* погрешни насоки дава и БЕР, където е даден вариантът *ди* с неясен източник, а действително съществуващите са пренебрегнати (БЕР / BER 1971: 328).

Историческите речници подкрепят изложеното по-горе:

1) „Речник на староукраинския език от XIV – XV в.“ (под ред. на Л. Гумеца и И. Керницьки): тук има *де*, но в съвсем друго значение (‘от’, пространствен предлог, зает от румънски) (ССУМ / SSUM 1977: 290), *дей* (варианти *дей*, *dey*, *dej*: вметната дума със значение ‘вика, казва, кай’) (ССУМ / SSUM 1977: 291); няма *ди*, *дий*, *ді*, *дій*, *дѣ*.

2) „Исторически речник на украинския език“ (под ред. на проф. Е. Тимченко) е за XIV – XVIII в.; там има статии за *де* като ‘вика, казва, кай’ (както и ‘къде’, ‘накъде’) (ІСУЯ / ІСУІа 1932: 884), *дей* ‘вика, казва, кай’ (ІСУЯ / ІСУІа 1932: 688), *дий* (с препращане към *дей*) (ІСУЯ / ІСУІа 1932: 714), *дѣ* ‘следователно, всъщност’ (от 3 л. ед. ч. на глагола *дѣяти*) (ІСУЯ / ІСУІа 1932: 852), *дѣй* (с препращане към *дѣ*) (ІСУЯ / ІСУІа 1932: 856); няма *ди*, *ді*, *дій*.

Като диалектно СУМ запазва обаче и отразеното в речника на Б. Гринченко в началото на XX век междуметие *дейко*, което се тълкува като „Ну, гайда“ (СУМ / SUM 1971: 232), „Ну-ка, дай-ка“ (Грінченко / Hrinchenko 1958: 366), „ану, давай, нумо“ (ЕСУМ / ESUM 1985: 25). Възклицанието *гайда* се употребява в разговорния език като призив, подкана да се отиде някъде (СУМ / SUM 1971: 16), т.е. то и етимологично, и семантично е близко съответствие на бълг. *хайде*. Що се отнася до *ну*, то има известно семантично сходство с бълг. *де* (РБЕ.ДЕ⁴.1), както предстои да видим. В структурно отношение обаче укр. *дейко* се различава от бълг. *де*: *Знай неборак ганя то в той, то в сей куток, то зазирне в курник, то дейко до свинок!* ‘Тича клетникът ту в она, ту в тоя ъгъл, ту надникне в кокошарника, ту ха при прасетата!’ (С. Гулак-Артемовський); *Ну, дейко до його швиденько!* ‘Е, хайде скоро при него!’ (С. Гулак-Артемовський) (Грінченко / Hrinchenko 1958: 366).⁴

Затова пък семантиката на предаване на чужди думи и мисли (характерна за живите украински частици *мов*, *мовляв* и остарелите *де*, *дей*, *дій*) се проявява подчертано отчетливо в сродни глаголи с корен *-дей-*. Речниците на съвременния украински език фиксират глаголите *диал. дейкати* ‘казвам, подмятам, подхвърлям’ (СУМ / SUM 1971: 232; ЕСУМ / ESUM 1985: 25),⁵ *диал. дікати* ‘казвам’ (ЕСУМ / ESUM 1985: 89), производния от него *подейкувати* (СУМ / SUM 1975: 738; ЕСУМ 1985: 25, s.v. *дейкати*), както и деетимологизираната му разновидност *диал. поденькувати*, като при това ЕСУМ очертава тълкуването на глагола *подейкувати* като ‘казвам, разправам, предавам слухове’ (ЕСУМ / ESUM 2003: 476). Глаголът *поденькувати* е формално, семантично и стилистично близък до *теленкати* ‘казвам, без да размисля, наслуки; говоря глупости’ (СУМ / SUM 1979: 62), *теленкати* (или *ляпати*) *язиком* ‘приказвам нещо неуместно, неразумно’ (СУМ / SUM 1973: 580), *цвенькати* ‘говоря бързо, много; плямпам’ (СУМ / SUM 1980: 184); той има подобна пренебрежителна семантична конотация и е разговорен. В тълкуването на безличната предикатна дума *подейкувано* ‘някой е казал, разказал нещо за някого, за нещо’ (СУМ / SUM 1975: 738) също отчетливо се откроява семата ‘предаване на информация по нечии думи с отрицателен контекст’. Разнообразието от производни значения на исторически общия корен се вижда и от примера на лексемата *диал. дейкатися* ‘свършвам се, измирам’ (ЕСУМ / ESUM 1985: 25), срв. *Оце нас надіж був – скот усе дейкався, поки увесь передейкався* ‘Мор имахме – добитъкът все мреше, дорде измря всичкийт’ (Грінченко / Hrinchenko 1958: 366).

В украинските текстове в корпуса (вж. по-долу) се среща един път *дейкати*:

1. *Тогава в къщата се говореше, мис, че той ръководел всички дела на баща ви в Сити, че се справял с цялата работа || Тоді в господі дейкали, міс, що він орудує всіма справами вашого*

⁴ Сходно подбудително значение изразява и диалектното възклицание *ади* (*ади-но*), употребявано „при учудване или при желание да се обърне нечие внимание на нещо; (я) гледай“ (СУМ / SUM 1970: 20). Речникът на Гринченко отбелязва и възклицанието *дій*, изразяващо учудване и раздразнение: *Дій його батькові!* ‘Я гледай ти!’ (Грінченко / Hrinchenko 1958: 390), но и тази посока на развитие на семантиката на изконната форма **dēti* няма паралел в българския език.

⁵ В тази статия ЕСУМ добре формулира както етимологичната част, така и списъка от съответствия в родствени езици, като свързва думата с по-старото *дей* ‘вика, кай’ и я свежда до праславянското **dēti* (*dějati*) ‘казвам; правя’ през по-късното *дѣти*, *дѣяти* ‘същото’; ЕСУМ напомня за сродните частици със същото значение в старополски и руски и за българското *де*, преведено на украински като „же, ну“.

mama в Cimi || *It used to be said in the house then, Miss, that he was at the head of all your Pa's affairs in the City, and managed the whole* (Ч. Дикенс, „Домби и син“)

Същевременно **подейкувати** се употребява 135 пъти (като също навсякъде става дума за слухове: числото почти навсякъде е множествено, а ако е единствено, подлогът е **дехто** или **хтось**).

2. За паралелния корпус

Българско-украинският корпус (КУБ) се състои от художествена литература, предимно романи, но и известно количество сборници с разкази. Корпусът се дели на 10 приблизително еднакви по обем сектора основно според езика на оригинала: оригинални български (Bg) и украински (Uk) текстове, както и преводи от английски (E1 – от автори от Британските острови, E2 – от автори от САЩ), италиански (It), немски (De), полски (Pl), руски (R1 – от автори „реалисти“, R2 – от автори „фантасти“) и френски (Fr) – по 2 млн. думи (общо на български и украински; по известни причини като правило съотношението е приблизително 53:47). Общият обем на корпуса е 25,4 млн. думи. Всички текстове са подравнени по изречения. Още за корпуса вж. (Сірук, Держанський / Siruk, Derzhanskyi 2013).

В този корпус бяха издирени всички употреби на българската дума **де** и бяха класифицирани и анализирани украинските им съответствия.

3. Резултати

В КУБ бяха открити 1138 употреби на **де**, в т. ч.

- 361 пъти като наречието **де** < **зде** < **къде**, съюз или производна от него частица (БЕР.де¹);
- 777 пъти като частица (БЕР.де³).

3.1. Употреби, свързани с БЕР.де¹

176 пъти думата е наречие, допускащо свободна замяна с **къде** (РБЕ.ДЕ¹ и РБЕ.ДЕ²); разглеждаме го заради пълнотата на картината, а също и защото тази употреба е в единия край на континуума от значения, в другия край на който е частицата РБЕ.ДЕ³, сближаваща се с етимологично различната, но омонимична РБЕ.ДЕ⁴ в структурно сходните конструкции **де³ да знаем** ‘не знаем’, **де³ да знаехме** ‘жалко, че не знаем’ ~ **де³ да видим** ‘нека да видим, хайде да видим’.

2. *Де искаш да занесеш моята овца? || Куди ти хочеш забрати мого баранця? || Où veux-tu emporter mon mouton?* (А. дьо Сент-Екзюпери, „Малкият принц“)

11 пъти няма копула (т.е. **де** значи ‘де е, де са’), като почти винаги въпросът е (или поне звучи като) риторичен; в 4 от тези примери вместо копулата има акузативна клитика за 3 л. (**де го** вм. **де е**, **де ги** вм. **де са**).

3. *Патрик измърмори: – Де този късмет. || Такого щастя нам не дочекатись, – промурмотів Патрик. || Patrick muttered: “No such luck.”* (А. Кристи, „Предизвестено убийство“)

4. *Пет мож да зема. Ама де ги? – заоплаква се Корнев. || Корнеф заходився нарікати: – Та я знайшов би роботу й для п'ятьох. Але ж ниньки жодного й зі свічкою не знайдеш. || Fünf könnte ich an der Arbeit halten. Sin aber kein zu kriegen.* (Г. Грас, „Тенекиеният барабан“)

Същите конструкции са възможни и с **къде**, но в КУБ има само 6 пъти **къде го** ‘къде е’ и 1 път **къде ги** ‘къде са’, макар че **къде** се среща 7820 пъти – това е само една илюстрация на тенденцията **де** да се предпочита в небуквални значения.

5. *Щях да бъда готова да се убия за него. Ама къде го. || Словом, я б для нього занастила себе; але ж... нікогінько! || Enfin, j'aurais voulu t'exterminer pour lui ; mais... rin.* (О. Балзак, „Йожени Гранде“)

13 пъти конструкцията е **де ще** ‘няма да’ или **де мога** ‘не мога’. (Тя е твърде неравномерно разпределена по секторите: 6 Bg, 1 E2, 2 Pl, 4 R1.)

6. *Де ще ти мисля аз за жени, когато на тебе главата ще отсека.* || *Де вже мені думати про жінок, коли тобі мають голову зітнути.* || *Gdzie mnie o babach myśleć, kiedy tobie mają szyję uciąć.* (Х. Сенкевич, „Кръстоносци“)

13 са срещанията на **де се е чуло (и видяло)**, **де се е видяло/виждало**. (Същата конструкция е възможна и с **къде**, но в КУБ в този вид я има само 16 пъти, а **къде**, както казахме, се среща 7820 пъти – още една илюстрация на тенденцията **де** да се предпочита в небуквални значения.) Съответствията на украински съдържат **де** в 6 случая – 6 от 7-те примера, в които оригиналът е руски или украински.

7. *Де се е чуло и видяло човек да плаче заради нещо, което сам е пожелал да стане, както ти правиш сега?* || *Чи видана то річ, щоб чоловік плакав, як ти оце, коли здійснилось його бажання?* || *Chi vide mai alcuno, altro che te, piagnere di quello che egli ha voluto?* (Дж. Бокачо, „Декамерон“)

2 пъти се среща **де да е** ‘къде(то и) да е’.

8. *Той се ококорва едва когато влизаме в града, предлага да го сваля де да е.* || *Він прокидається аж у місті й просить висадити його де загодно.* (Б. Райнов, „Не ме размивай“)

6 пъти **де** е в съчетание с друго въпросително местоимение.

9. *Той, като има пари, на поразия откупува стоката де от когото свари.* || *У нього коли гроші є, він у першого-ліпшого хабар скуповує.* (А. и Б. Стругацки, „Пикник край пътя“)

В значенията, които разгледахме дотук, **де** може да се замени с **къде** без загуба на естественост и нормативност. В тези, които ще видим сега, това не е така. Впрочем в корпуса има едно нееднозначно изречение, където **де** може да е ‘къде’ или ‘дето’.

10. *дявол го вземал тоя консул... де се хвана тъкмо в нея... || Нечистий би вхопив того консула, що причепився саме до неї!* (Ст. Дичев, „Пътят към София“)

135 пъти се среща **де да ...**, изразяващо отрицание (РБЕ.ДЕ³.1) или съжаление (РБЕ.ДЕ³.2) (или по-скоро отрицание с една или друга степен на съжаление). Глаголите са обикновено от несвършен вид (120, срещу 15 от свършен), в минало несвършено (90) или сегашно (29) време, много по-рядко в минало предварително (12) или минало неопределено (4); глаголът е най-често **съм** (42), **знам** (37), **мога** (19) или **имам** (18), другите се срещат по един-два пъти (общо 19). Разпределението по сектори на корпуса е неравномерно; откроява се голямата честота на **де да знам** (и под.) в българския сектор, **де да беше** в украинския и **де да можеш** в немския:

Таблица 1. Разпределение на най-честите глаголи в конструкцията **де да ...** (за отрицание или съжаление) по сектори на корпуса

	Uk	Bg	De	R1	It	E2	Pl	R2	E1	Fr	
<i>съм</i>	11	3	3	6	6	5	5	1	2	0	42
<i>знам</i>	4	20	1	3	0	6	0	1	1	1	37
<i>мога</i>	1	0	11	3	1	1	1	1	0	0	19
<i>имам</i>	7	1	2	3	2	1	1	1	0	0	18
др.	5	0	4	2	5	0	2	1	0	0	19
	28	24	21	17	14	13	9	5	3	1	135

В 82 случая украинското съответствие включва **б(и)** самостоятелно или в състава на сложна служебна дума или съчетание от служебни думи (**якби**, **коли б**), в т.ч. 15 пъти с **жс**; 3 пъти и на украински откриваме **де** (2 **де там**, 1 **от би де**).

11. *Де да имаше кременчугска махорка!... || Кременчуцької махорочки б!..* (О. Гончар, „Знаменосци“)
12. *Де да знаех. || Якби ж то я знала. || I wish I did know.* (М. Мичъл, „Отнесени от вихъра“)
13. *И най-важното – купил съм си вече мотор, [...] а сега ще взема жигула, колко му е, но де да можеш да се изтупам с една от новите волги, дето приличат на мерцедесите и отвѣтре са с касетофон || А найголовніше – мотягу вже купив, [...] а тепер, значить, «Жигуль» – це не проблема, от би де «Волгу», ту, нову, що на «мерседес» схожа, де б таку відхопити з касетником || вот бы где «Волгу», ту, новую, что на «мерседес» похожа, вот где бы такую отхватить* (Ч. Айтматов, „Голгота“)

В 2 случая **де** значи ‘където’.

14. – *Що се бъркаш, де не ти е работа? || – Не тра’ було туди лізти!* (Г. Грас, „Тенекиеният барабан“)

1 път е в диалектната употреба със значение ‘дето’.

15. – *Ей я хи, де се чеше... || – Он та, що чухається...* (Й. Йовков, „Нощен гост“)

Най-сетне 1 път е в израза **де отде**, характерен за езика на Й. Йовков (срв. още *Каква жена беше – де-отде ще намери и ще те нахрани*, „Врагове“):

16. *И иска де отде да му намерят терзия, да му направи нови дрехи. || Наказав будь-що знай-ти кравця, щоб пошив нове вбрання.* (Й. Йовков, „Индже“)

3.2. Употреби, свързани с другата частица (БЕР.де³, РБЕ.ДЕ⁴)

208 пъти **де** е употребено след глагол (или глаголна група с глагол) в повелително наклонение – за подкана (РБЕ.ДЕ⁴.2); от тях: 33 **кажи**; 14 **седни**; 13 **ела**; 9 **чакай**; 6 **влез**, **казвай**; 5 **говори**; 4 **млъкни**, **почакай**, **разправай**, **ставай**; 3 **виж**, **влизай**, **опитай се**, **помогни**, **сядай**; 2 **налей**, **намери**, **натисни**, **отговаряй**, **отговори**, **пий**, **плачи**, **побързай**, **приказвай**, **пусни**, **разказвай**, **речи**; и по 1 път още 67 глагола. Глаголната група може да се предхожда от частица с аналогично значение: **хайде** (14), **че** (9), **е** (8), **но** (7), **ама** (6), **та** (4), **ами че** (2), **ха** (2). В 21 случая глаголтът е повторен преди частицата **де** (4) или след нея (17).

В съответните украински изречения в 57 случая няма особен израз за подкана, но в останалите – почти една четвърт от всички – има. Сред най-честите откриваме 55 пъти **жс(е)**, 44 пъти **ну**, 36 пъти **та**, 17 пъти **редупликация** (в 14 случая редупликация има и на двата езика). Към по-редките могат да се отнесат частиците **-бо** и **-но** след глагола в повелително наклонение, както и **словоредът**:

17. *Е, седнете де. || Сідайте-бо.* (А. Беляев, „Главата на професор Доуел“)
18. *Отвори го де! || Відчини-но!* (Б. Райнов, „Не ме разсмивай“)
19. – *Приказвай де. || – Ти чого мовчиш? || Well, speak up.* (М. Мичъл, „Отнесени от вихъра“)

Немаркираният словоред би бил *Чого ти мовчиш?*.

Няколко примера на **натрупване** на средства, изразяващи подкана:

20. *Ами че помогнете ѝ, де! || То допоможіть же їй!* (Б. Райнов, „Не ме разсмивай“)
21. *Та казвай де, какво става, кучи сине! || Та кажи ж бо, песій сину, що робиться!* (Н. Гогол, „Тарас Булба“)
22. *Хайде, говори де, говори! || Та кажи ж бо, кажи!* (А. Беляев, „Човекът амфибия“)
23. *Хайде, командувай, Електроник, командувай де! || Ну, командуј же, Електронику, командуј!* (Е. Велтистов, „Приключенията на Електроник“)

24. *Поразмърдай се, де. || Та ворушѣться-бо.* (Т. Доленга-Мостович, „Знахар“)

2 пъти частицата, изразяваща подкана, е пред глагола в повелително наклонение (РБЕ.ДЕ⁴.1), нещо несвойствено на съвременния български език.

25. *– Де влез вътре – покани ме тя. || – Подивѣться, – попросила жінка.* (А. Гуляшки, „Случаят в Момчилово“)

26. *– Де, не плачи де, не плачи – каза сухо Павел с видима неприятност. || – Ну, не плач, не плач, – сказав сухо Павло з явним невдоволенням.* (Елин Пелин, „Гераците“)

Неочаквано само 1 път се среща нередкият израз **де да видим**, даден в РБЕ като идиоматичен (в руския оригинал него изобщо го няма, както и в украинския превод).

27. *Въобще работата намирисва, ама де да видим... Поровете се повечко... || Взагалі, діло тухле, але постарайтесь його покопати...* (Ю. Семьонов, „17 мига от пролетта“)

32 пъти **де** след **хайде** изразява подкана (РБЕ.ДЕ⁴.2). На украински в 28 случая откриваме **ну** (**ану**, **нумо**), в отделни случаи в съчетание с още някакви частици (**ну ж бо**, **ану ж тут**). От всички употреби на бълг. **де** на тази най-често отговаря укр. **ну**. Изключително неравномерно е разпределението по сектори: 13 R1, 8 R2 при само 3 Bg, 3 Uk, 2 Fr, 2 Pl, 1 E1.

28. *Хайде де, какво стоите там? Елате тук, по-скоро! || Ну, чого ви стоїте там! Ідіть швидше сюди! || Ну, чого ви стоите там? Ідіте скорее сюда!* (Н. Носов, „Дневникът на Коля Синицин“)

73 пъти също след **хайде** изразява съмнение (РБЕ.ДЕ⁴.5). Това значение безспорно е производно от предходното (изразът на скептицизъм е подкана към сериозност или откровеност), но трябва да отбележим, че се различава от него прозодично (срв. *хайде де* и *хайде де!*). В КУБ то е повече от два пъти по-често, главно благодарение на френския и италианския сектор (в последния – особено на „Покойният Матиа Паскал“ от Л. Пирандело). Украинските съответствия са по-разнообразни: 11 пъти **та** (*та годі, та ж, та невже*), 7 пъти **ну** (един път удвоено *ну-ну*), 5 пъти **овва**.

29. *Той приемаше на драго сърце, че без Мадлен нищо не би станало от Форестие, но от него – хайде де! || Він охоче припускав, що Форестьє без Мадлени ніщо, але щоб він – це вже даруйте. || Il admettait parfaitement que Forestier n’eût rien été sans Madeleine ; mais quant à lui, allons donc !* (Ги дьо Мопасан, „Бел Ами“)

30. *Хайде де, деликатно! || Як же можна по-доброму? || Ma che pulitamente!* (Л. Пирандело, „Покойният Матиа Паскал“)

Следващите три подзначения (спадаци към семантичното поле ‘подкана’) не са описани в РБЕ, а вероятно би трябвало.

14 пъти се среща **стига де**, което семантично е много близо до второто **хайде де**, защото също е призив към реализъм. На украински му отговарят 5 **ну** и 5 **та**.

31. *Стига де, котенце, стига. || Ну годі, кицюню, годі. || Now Puss, now Puss.* (М. Мичъл, „Отнесени от вихъра“)

10 пъти **де** е след наречие за начин (обикновено в сравнителна степен) – за подкана. Тази употреба не е регистрирана в РБЕ.

1 път **де** е след междуметието **къш** (РБЕ: „Вик за пѣдене на кокошки и други птици“, макар че в случая кокошките не ги пѣдят, а ги призовават към тишина).

32. *Къш де! || Цитѣте, ви! || Цытьте, вы!* (Г. Троеполски, „Белият Бим Черното ухо“)

72 пъти **де** след именна или предложна група подсеца или уточнява (РБЕ.ДЕ⁴.3); тези примери са значително повече в руския „реалистичен“ сектор (21) (а там 11 от „Угрюм река“ на В. Шишков) и в българския (17) (от тях 10 от „Пътят към София“ на Ст. Дичев), отколкото в другите (от 1 до 8)

– на украински в половината случаи (36) няма съответствие, макар че понякога (22) има дейктичен елемент (показателно местоимение или частица *то*).

В 35 случая *де* след цяло изречение служи за подчертаване или коригиране (РБЕ.ДЕ⁴.4); повечето примери са от американския английски (9) и от българския (7) сектор; на украински в 13 случая няма съответствие, няма и нещо особено често. Неочаквано е обаче, че три пъти откриваме частицата *мовляв*, която означава преразказване и семантично не е никак подобна на българското *де*, но е аналогична на руската частица *де*. В оригиналите – а те и трите пъти са от руския „реалистичен“ сектор, но от различни книги, с различни преводачи – няма *де*, а има негови синоними – два пъти *мол* и един път *дескaть*:

33. *Разбираме де, но нямаше как – жадни бяхме.* (Ч. Айтматов, „Шареното куче тича край морето“, прев. К. Витанова) || *Розуміємо, мовляв, але нічого не можемо вдійати – пити хочеться.* || *Понимаем, мол, но ничего не могли поделатъ – пить хотелось.*
34. *„Ей сега, де... чувам“.* (В. Шишков, „Угрюм река“, прев. П. Велков) || *«Чую, мовляв... Чую».* || *Сейчас, мол... слышу.*
35. [...] *ние знаем де, че на Павел Иванович сърцето понакуцва [...].* (Н. Гогол, „Мъртви души“, прев. Д. Подвързачов) || [...] *ми знаємо, мовляв, що серденько Павла Івановича кульгає [...].* || [...] *мы знаем, дескaть, что сердечко Павла Ивановича прихрамывает [...].*

Произходът на рус. *де* (Фасмер / Fasmer 1986: 489 – 490) и първата част на *дескaть* (Фасмер / Fasmer 1986: 506) е същият като на българската частица БЕР.де³, но семантиката им на съвременния етап е съвсем друга. Остава открит въпросът как е станало така, че в тези три случая в българските преводи се е появил омоним на синоним на частиците от оригиналите.

204 пъти *де* е употребено след *добре* или *хубаво* (РБЕ.ДЕ⁴.4), 6 пъти след *нищо*; самото наречие има като украинско съответствие в половината случаи *гаразд* (57), *добре* (32), *(не)хай* или *згода*, а на *де* най-често (78) отговаря *ну* – само или в съчетание с някое от наречията или с една или няколко други частици.

36. *Нищо де, ще обясним каква е работата. Шефа ще разбере.* || *Гаразд, розкажемо, як діло було, зрозуміє.* || *Ладно, расскажем, как дело было, поймет.* (Ч. Айтматов, „Голгота“)
37. – *Хубаво де, обещавам – измърмори Скарлет, като я погледна объркано.* || *Ну добре вже, обіцяю, – сказала Скарлет, розгублено дивлячись на Меллі згори вниз.* || *“Oh, all right, I promise,” said Scarlett, looking down at her in bewilderment.* (М. Мичъл, „Отнесени от вихъра“)
38. *Добре де, да речем, че Бондаренко не е враг, но как се държи?* || *Ну, хай і не ворог Бондаренко, але яка радість од нього?* (М. Стелмах, „Четири бродя“)

И тук има един случай, в който украинският текст съдържа *мовляв* (семантично еквивалентно на *дескaть* от руския оригинал), макар че *де* в българския текст не е на съвсем същото място:

39. [...] *хубаво де, нека си пишат, има къде по-страшни безделници* || [...] *нехай, мовляв, поки що пишуть – є нероби й страшніші* || [...] *пусть, дескaть, пока пишут – есть бездельники и похлестче* (Г. Троеполски, „Белият Бим Черното ухо“).

56 пъти *де* е след *така*, *тъй*, *да* (РБЕ.ДЕ⁴.4); сред украинските съответствия се откроява серията *авжеж* (6), *атож* (4) и *аякже* (3) (обща структура *а-...-ж(е)*).

13 пъти се среща удвоено *де, де* (РБЕ.ДЕ⁴.5) (това са значи общо 26 употреби на частицата), като 7 пъти (малко повече от половината) са в „Старопланински легенди“ на Й. Йовков, другите 6 са всичките от различни книги; на украински 7 от 13 пъти също се среща удвоено *ну-ну* или *ну, ну*.

8 пъти срещаме *е, де* (или *е де*) (РБЕ.ДЕ⁴.5), 17 пъти *(х)а де* (РБЕ.ДЕ⁴.2) и 12 *(х)а сега де* (идиоматични изрази според РБЕ). Тези последните три конструкции са особено чести в украинския сектор (12), след това в двата руски (6 и 7 съответно); украинските съответствия са много разнообразни, но в 13 от 37 случая включват *ну*, евентуално в съчетание (*ану, а нумо, ну ж бо, ну-ну*).

40. *Ха де, да видим дали ще издържиш?* || *А нумо, подивимосся, чи утримаєшся ти?* || *А ну-ка, поспотрим, удержисься ли ты?* (А. Беляев, „Островът на изчезналите кораби“)

4. Анализ на резултатите

Елементът, който се среща самостоятелно или в съчетание в най-много (общо 206) украински изречения, е *ну*; следват го *де* (154), *ж(е)* (131), *б(и)* (96) и *та* (84). Таблица 2 показва в какъв дял от съответствията на всяко значение на *де* се среща всеки от тези пет най-чести украински елемента.

Таблица 2. Дялове на петте най-чести украински елемента в съответствията на бълг. *де* (по категории)

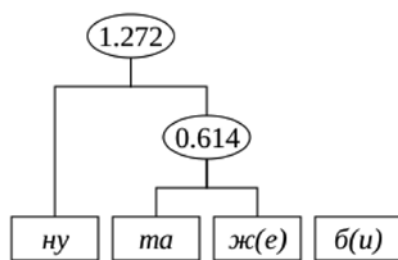
	<i>ну</i>	<i>ж(е)</i>	<i>та</i>	<i>б(и)</i>	<i>де</i>
<i>хайде де</i>	0.875	0.125	0.063	0	0
<i>нищо де</i>	0.667	0	0	0	0
<i>де, де</i>	0.538	0	0.154	0	0
<i>ха де</i>	0.529	0.059	0.059	0	0
<i>добре де</i>	0.382	0.098	0.044	0	0
<i>е, де</i>	0.375	0.125	0.125	0	0
<i>стига де</i>	0.357	0.071	0.357	0	0
<i>де (да) V!</i>	0.333	0	0	0	0
<i>V! де</i>	0.212	0.264	0.173	0.005	0
<i>хайде дѐ</i>	0.096	0.027	0.151	0.014	0.014
<i>ха сега де</i>	0.083	0.083	0	0	0
<i>N(P) де</i>	0.083	0.056	0.014	0.097	0
<i>S де</i>	0.057	0.143	0.143	0.057	0
<i>така/да де</i>	0.054	0.286	0.054	0.036	0
<i>де да (беше)</i>	0.007	0.111	0.007	0.607	0.022
<i>Adv! де</i>	0	0.364	0.273	0	0
<i>де? = къде?</i>	0	0	0	0	0.767
<i>де се е чуло/видяло</i>	0	0	0	0	0.462
<i>де N? де го/ги?</i>	0	0	0	0	0.364
<i>де ще V, де мога</i>	0	0	0	0	0.308
<i>къде(то и), къде(то) + к</i>	0	0	0	0	0.111

В тази таблица се очертават три области:

1. употреби на *де*, на които *ну* отговаря често, а *б(и)* и *де* никога;
2. употреби на *де*, на които *ну* и *б(и)* отговарят рядко, а *де* почти никога;
3. употреби на *де* (БЕР.де¹), на които отговаря само *де*, но то има различна честота за различните значения.

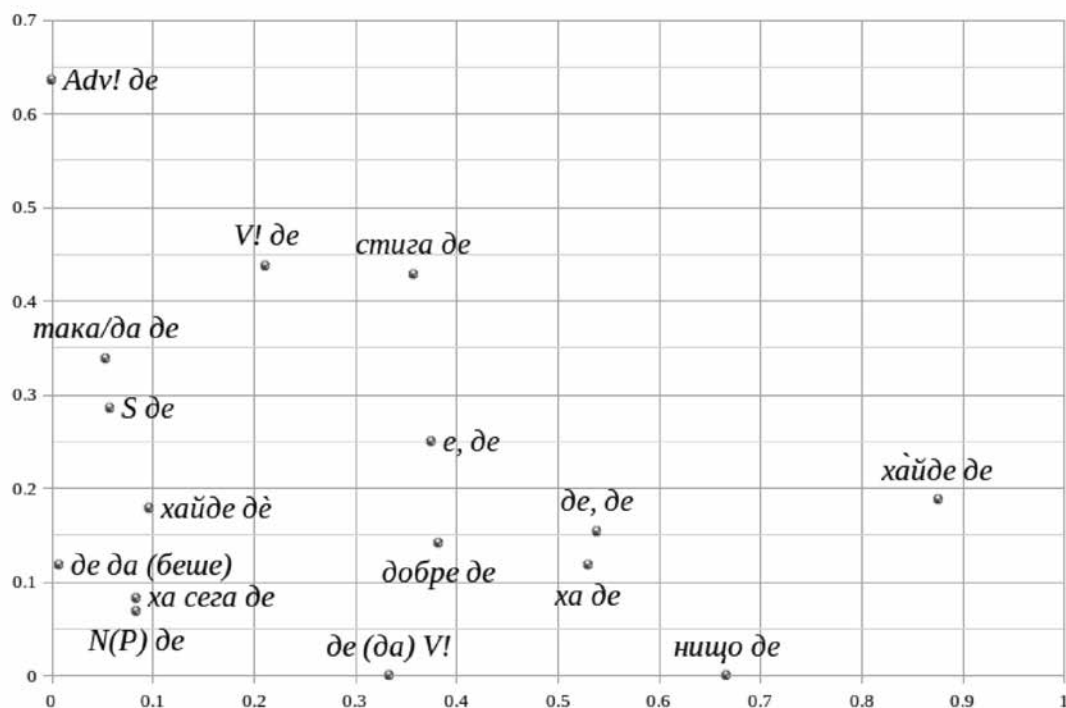
Границата между първите две области е размита: *де* като приглаголна енклитика (означено като *V! де*) може да се отнесе към която и да е от двете. В тях влизат почти само употреби на частицата БЕР.де³, но *де да (беше)* е изключение; укр. *де* може да отговаря още на едно значение от втората област, а именно на *хайде дѐ*. Това потвърждава нашето схващане, че портретът на БЕР.де³ би бил непълен без БЕР.де¹. Сближаването им включва два процеса: фонетичното съвпадане на двете етимологично различни думи (въпросително наречие с афереза на началните сегменти и дискурсивния маркер, образуван предположително от глаголен корен) и тенденцията БЕР.де¹ да се употребява по-рядко в основното значение на *къде* и по-често като служебна дума с няколко функции.

Фигура 1 представя резултата от клъстерен анализ с пълна връзка на четирите украински частици (без *де*, което всъщност не е частица) въз основа на честотите, с които се среща всяка от тях в съответствията на българските изречения с *де* в една или друга от разглежданите 16 конструкции и употреби. Най-малко е разстоянието между напомнящите частици *та* и *ж(е)*, от които първата е по-близо до подканващото *ну*, а втората – до условното *б(и)*, което е и най-отдалечено от всички други.

Фигура 1. Клъстерен анализ на четири от най-честите украински частици

На фигура 2 всяко значение на *де* е представено с точка, абсцисата на която показва дела на употребите на укр. *ну*, а ординатата – сбора от дяловете на употребите на *ж(е)* и на *та*. Вижда се, че значенията, спадащи към областта „изразяване на подкана към действие или модифициране на тази подкана, както в посока към усиление, така и към смекчаване“ (Търпоманова 2023: 280), а именно *Adv! де*, *V! де*, *стига де*, *хайде де*, се обособяват в горната дясна част, т.е. относително най-далече от началото на координатната система, макар че разстоянието между тях е голямо. Значенията от областта „реакция, отношение, оценка на ситуацията в изказването“ (*S де*, *хайде дè*, *е де*, *добре де*) заемат пространството в средата на графиката. Третото основно значение (Търпоманова 2023: 281), уточнението (*N де*), е в левия долен ъгъл, близо до началото на координатната система. Би могло да се каже, че тези три основни значения на бълг. *де* корелират съответно с висока, средна и ниска сумарна употребимост на трите най-чести украински маркера.

Фигура 2. Дялове на *ну* (по абсцисата) и *ж(е)* и *та* (по ординатата) в украинските съответствия на бълг. *де* (по категории)

4. Изводи

Историята на *де* е ярък пример както за функционално сближаване на лексеми от един език, чиито звукови форми са съвпаднали, така и за семантично раздалечаване на лексика на родствени езици в процеса на развитието им.

От гледище на съвременната употреба българското *де*, от една страна, и украинското (както и руското), от друга, далеч не са толкова близки, както ги представят етимолозите. В украински няколкото най-близки етимологични съответствия на *де* (*дей*, *дий*, *ді*, *дій*, *дѣ*, *дѣй*) вече са напълно изместени от частиците *мов*, *мовляв*, които служат за показател на чужда реч или мисли, както и на съмнение в достоверността на казаното.

Украинският език обаче разполага с твърде богат избор от преводни съответствия на българското *де*. Към тях спадат прагматични частици (употребявани и в разнообразни съчетания), дейктични елементи, маркиран словоред и редупликация. Едно предстоящо по-мощно корпусно изследване с включване на широк набор както български, така и украински прагматични частици би било от полза както за лексикографията, така и за преводачите и за изучаващите тези езици.

Цитирана литература / References

- БЕР 1971: *Български етимологичен речник*. Т. 1: А – З. София: Издателство на БАН. (BER 1971: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1: А – З. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Грінченко 1958: Грінченко, Б. *Словарь української мови*. Т. 1. Київ: Вид-во АН УРСР. <hrinchenko.com> [20.01.2024] (Hrinchenko 1958: *Hrinchenko, B. Slovar' ukrajins'koi movy*. Т. 1. Kyjiv: Vyd-vo AN URSR. <hrinchenko.com> [20.01.2024])
- ЕСУМ 1985: *Етимологічний словник української мови*. Т. 2: Д – Копці. Київ: Наукова думка. (ESUM 1985: *Etymologichnyj slovnyk ukrajins'koi movy*. Т. 2: D – Koptsi. Kyjiv: Naukova dumka.)
- ЕСУМ 2003: *Етимологічний словник української мови*. Т. 4: Н – П. Київ: Наукова думка. (ESUM 2003: *Etymologichnyj slovnyk ukrajins'koi movy*. Т. 4: N – P. Kyjiv: Naukova dumka.)
- ІСУЯ 1932: *Історичний словник українського язика*. Під ред. проф. Є. Тимченка. Т. I (А – Ж), Зошит II (Г – Ж). Харків – Київ: Українська радянська енциклопедія. (ISUIa 1932: *Istorychnyj slovnyk ukrajins'koho jazyka*. Ye. Tymchenko (Ed.). Т. I (A – Zh), Zoshyt II (H – Zh). Kharkiv – Kyiv: Ukrainska radianska entsyklopediia.)
- РБЕ: *Речник на българския език (онлайн)*. А – системност. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [13.01.2024] (RBE: *Rechnik na bǎlgarskiya ezik*. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [13.01.2024])
- Сірук, Держанський 2013: Сірук, О., І. Держанський. Лексичні перекладні еквіваленти в болгарських і українських паралельних текстах. – В: Українське мовознавство, № 43, с. 75 – 86. (Siruk, O., I. Derzhans'kyj. *Leksychni perekladni ekvivalenty v bolhars'kykh i ukrajins'kykh paralel'nykh tekstakh*. – In: *Ukrajins'ke movoznavstvo*, № 43, pp. 75 – 86.)
- ССУМ 1977: *Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.* Т. 1. Ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Київ: Наукова думка. (SSUM 1977: *Slovnyk staroukrajins'koi movy XIV – XV st.* Т. 1. L. L. Humets'ka, I. M. Kernyts'kyj (Eds.). Kyjiv: Naukova dumka.)
- СУМ 1970: *Словник української мови в II томах*. Т. 1. Київ: Наукова думка. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024] (SUM 1971: *Slovnyk ukrains'koi movy v II tomakh*. Т. 1. Kyjiv: Naukova dumka. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024])
- СУМ 1971: *Словник української мови в II томах*. Т. 2. Київ: Наукова думка. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024] (SUM 1971: *Slovnyk ukrains'koi movy v II tomakh*. Т. 2. Kyjiv: Naukova dumka. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024])
- СУМ 1973: *Словник української мови в II томах*. Т. 4. Київ: Наукова думка. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024] (SUM 1973: *Slovnyk ukrains'koi movy v II tomakh*. Т. 4. Kyjiv: Naukova dumka. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024])
- СУМ 1975: *Словник української мови в II томах*. Т. 6. Київ: Наукова думка. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024] (SUM 1975: *Slovnyk ukrains'koi movy v II tomakh*. Т. 6. Kyjiv: Naukova dumka. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024])
- СУМ 1979: *Словник української мови в II томах*. Т. 10. Київ: Наукова думка. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024] (SUM 1979: *Slovnyk ukrains'koi movy v II tomakh*. Т. 10. Kyjiv: Naukova dumka. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024])
- СУМ 1980: *Словник української мови в II томах*. Т. 11. Київ: Наукова думка. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024] (SUM 1979: *Slovnyk ukrains'koi movy v II tomakh*. Т. 11. Kyjiv: Naukova dumka. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024])
- Търпоманова 2023: Търпоманова, Е. Българският дискурсен маркер *де* в балкански контекст. – В: Коева, С., М. Стаменов (съст.). *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2023)*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 276 – 284. (Tarpomanova 2023: *Tarpomanova, E. Balgarskiyat diskursen marker de v balkanski kontekst*.

- In: Koeva, S., M. Stamenov (Eds.). *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik "Prof. Lyubomir Andreychin"* (Sofia, 2023). Sofia: Izdatelstvo na BAN "Prof. Marin Drinov", pp. 276 – 284.)
- Фасмер 1986: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1. Москва: Прогресс. (Vasmer 1986: Vasmer, M. *Ėtimologicheskij slovar' russkogo jazyka*. Т. 1. Moskva: Progress.)

THE BULGARIAN FUNCTION WORD *DE* AND ITS UKRAINIAN CORRESPONDENCES

Ivan Derzhanski^a, Olena Siruk^b

Institute of Mathematics and Informatics, Bulgarian Academy of Sciences^{a,b}

iad58g@gmail.com^a, olebosi@gmail.com^b

Abstract. In modern Bulgarian there are two words *de* – a reduced form of an interrogative adverb and a pragmatic particle of presumed verb origin. This study examines the process of their convergence, as well as the relationship between the particle *de* and cognate particles in other Slavic languages. The correspondences of the individual functions of Bulgarian *de* in Ukrainian are researched with use of material from a parallel corpus.

Keywords: *adverb; Bulgarian language; parallel corpus; particle; Ukrainian language*

Ivan Derzhanski, Olena Siruk
Institute of Mathematics and Informatics
Bulgarian Academy of Sciences
Acad. G. Bonchev St, Bl. 8
Sofia 1113, Bulgaria